

ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОНЦЕПТ ПЕРВИННОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ¹

DEMOCRATIC CONCEPT OF PRIMARY STATE IN UKRAINE: HISTORICAL-LEGAL AND INSTITUTIONAL DIMENSIONS

Сухонос В.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції та конституційного права
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Стаття присвячена проблематиці історичному, правовому та інституціональному аспектам демократичного характеру первинної держави в Україні.

При цьому, питання первинної держави в Україні становить певний інтерес для вітчизняної юриспруденції, оскільки доводить демократичний характер української державності ще з прадавніх часів.

Отже, метою цього дослідження є демократичний концепт первинної держави в Україні, зокрема, його історико-правовий та інституціональний виміри.

У статті обґрунтовано, що період «неолітичної революції» характеризується потужними змінами в соціальному середовищі первісного суспільства, адже саме тоді розпочинається розкладання його племінної організації, починають формуватися перші правила співжиття та створюються перші закони. З'ясовано, що в Прикарпатті, ще задовго до «держави Рюриковичів», склалося потужне між-племінне об'єднання на чолі з дулібами-волинцями, яке мало окремі риси державності. Доведено, що первинна держава була історично першим типом держави, яка поєднувала елементи, з одного боку, племінної організації первісного суспільства, а з іншого – державності, яка тільки-но зароджувалася. Стаття містить висновок про те, що аналіз процесів виникнення державності на території сучасної України, свідчить, що того розмаїття й строкатості, які є результатом існування окремих племен зі своїми специфічними особливостями матеріальної та духовної культури, на ній майже не було. Наголошується, що державний апарат, у зв'язку з існуванням у антів військової демократії, зокрема, його вищі щаблі, які були суб'єктами влади, втілювався в трьох інститутах: риксі (одноосібний правитель), раді очільників племен та вічових зборах. При цьому, визначається, що первинна держава антів за формою правління була спадковою монархією, що свідчило про її державний характер, проте, за формою територіального устрою вона була втіленням союзу племен, що дозволяє говорити про її племінний, себто первіснообщинний аспект. З'ясовано, що патріархальний характер рабства, яке існувало у антів, передбачало можливість для раба бути суб'єктом права.

Практична цінність роботи полягає у обґрунтуванні необхідності змін уявлення про первинну державу антів, зокрема, про її демократичний характер.

Ключові слова: демократія, тип держави, первинна держава, рання держава, військова демократія, анти, дуліби, апарат держави.

The article is devoted to the historical, legal and institutional aspects of the democratic character of the primary state in Ukraine.

At the same time, the issue of the primary state in Ukraine is of some interest for domestic jurisprudence, as it proves the democratic nature of Ukrainian statehood since ancient times.

Therefore, the goal of this study is the democratic concept of the primary state in Ukraine, in particular, its historical, legal and institutional dimensions.

The article substantiates that the period of the "Neolithic revolution" is characterized by powerful changes in the social environment of primitive society, because it is then that the disintegration of its tribal organization begins, the first rules of coexistence begin to be formed, and the first laws are created. It was found out that in the Carpathian region, long before the "Ryurikov state", a powerful inter-tribal association led by the Dulibs-Volhynians formed, which had certain features of statehood. It is proved that the primary state was historically the first type of state that combined the elements, on the one hand, of the tribal organization of the primitive society, and on the other, of the statehood that was just emerging. The article contains the conclusion that the analysis of the processes of the emergence of statehood in the territory of modern Ukraine shows that the variety and variegation that are the result of the existence of individual tribes with their specific features of material and spiritual culture was almost absent. It is emphasized that the state apparatus, in connection with the existence of a military democracy in the Antis, in particular, its higher echelons, which were the subjects of power, was embodied in three institutions: the riksi (single ruler), the council of tribal leaders, and the secular assembly. At the same time, it is determined that the primary state of the Ants was a hereditary monarchy based on the form of government, which testified to its state character, however, based on the form of territorial organization, it was the embodiment of a union of tribes, which allows us to talk about its tribal, that is, primitive communal aspect. It was found that the patriarchal nature of slavery, which existed among the Antis, provided for the possibility for a slave to be a subject of law.

The practical value of the work consists in substantiating the need for changes in the perception of the primary state of the Antis, in particular, about its democratic character.

Key words: democracy, state type, primary state, early state, military democracy, Anti, Dulibs, state apparatus.

Постановка проблеми. Визначення України як унітарної демократичної республіки дозволяє нам усвідомити всі три елементи форми української держави. Зокрема, за формою правління Україна є республікою, за формою державного устрою – унітарною державою, а за формою політичного режиму – демократією.

При цьому, тут під демократією можна розуміти «сукупність принципів діяльності публічної влади, що мають на меті забезпечити її відповідальність перед населенням» [3, с. 87].

Проте, є й інший підхід, який відносить демократію до форми правління [21, с. 23].

Як уявляється, саме до останнього можна віднести демократичний характер первинних держав, що існували в період зародження державності як явища в світі та в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що демократія не була предметом наукових досліджень. Зокрема, можна згадати працю Г. Кельзена [11], фундаментальні дослідження О. Скрипнюка [20]

¹ Дослідження проведено на виконання міжнародного проєкту у сфері освіти ERASMUS-JMO-2021-HEL-TCHRSCH-101047645 – "EULOCDEM: Локальна демократія: кращі європейські практики для України" (спільний проєкт СумДУ, Еразмус+ Жан Моне Фонду та Виконавчого агентства з питань освіти та культури на підтримку ЄС). Підтримка Європейською комісією випуску цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише думки авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

та М. Головатого [4], напрацювання А. Васильєвої [1] та В. Панкратової [17] тощо.

Також не можна вважати, що й первинна держава (рання держава, протодержава) не була предметом дослідження. Зокрема, крім праць Г. Классена та П. Скальніка [28; 29], можна згадати напрацювання українських дослідників Р. Вацеби [2], І. Дубинського [7], І. Печенюка [18] та інших вчених, які, так чи інакше, досліджували саме цей тип держави.

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що в вітчизняній юриспруденції проблема взаємозв'язку демократії та первинної держави у контексті апарату останньої майже не досліджувалась. Тим більше це стосується України.

Мета і завдання статті. Саме тому, метою цієї статті є демократичний концепт первинної держави в Україні, зокрема, його історико-правовий та інституціональний виміри. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом дослідити первинну державу. По-друге, розглянути історико-правові особливості первинної держави античності, якої, свого часу, існувала на території сучасної України. По-третє, розглянути особливості державного апарату античності в умовах існування військової демократії.

Виклад основного матеріалу. Історія людства нараховує понад 1 млн. років [13, с. 12]. Перші ж держави виникли на межі IV–III тис. до н. е. в результаті т. зв. «неолітичної революції», концепція якої з'явилася у XX ст. і була розроблена англійським археологом Г. Чайлдом [27].

Цей період характеризується потужними змінами в соціальному середовищі первісного суспільства, адже саме тоді розпочинається розкладання його племенної організації. Починають формуватися перші правила співжиття, створюються перші закони, які, як відомо, організують суспільство та символізують «перехід людства від варварства до цивілізованих форм буття» [25, с. 9].

Дія тих чинників, що вели до перетворення племені в переважно соціально-потестарну спільноту, спричинила також подальшу інтеграцію на надплеменному рівні. У своєму розвитку форми такої інтеграції пройшли декілька етапів, які можна проілюструвати, зокрема, об'єднаннями північноамериканських індіанських племен: ліги ірокезів, союзу дакота, конфедерації криків тощо, які були досліджені свого часу Л. Морганом [30, с. 37–45].

Звісно, подібного роду ієрархічні союзи племен жодним чином не можна вважати винятковою особливістю корінного населення Північної Америки. Вони існували і в євразійських степах, зокрема, у скіфів [10, с. 158]. Прикладом подібного союзу був і антський союз волинян-дулібів.

Якщо проаналізувати процеси виникнення державності на території сучасної України, то можна помітити, що того розмаїття й строкатості, які є результатом існування окремих племен зі своїми специфічними особливостями матеріальної та духовної культури, на ній майже не було.

Як уявляється, подібне явище було зумовлене раннім, ще протягом VI–VII ст., стиранням племенних кордонів не лише у побуті та культурі, а й у суспільному та політичному житті південно-західної частини східнослов'янського етносу.

На нашу думку, це було викликано формуванням волинського племенного союзу, який був не просто механічним об'єднанням племен під проводом волинян. В результаті їхнього єднання їх приватні особливості усе більшою мірою зникали, а загалом – зміцнювались. В основу цього об'єднання було закладено політичні зв'язки, що знайшло своє відображення і в тому, що племенна назва мешканців Волині – дуліби, не лише досить рано зникають з літописів, а й сам літописець застосовує лише туманні згадки про них. Навіть сама їхня назва – волиняни, набуває вже чисто географічного походження, оскільки бере свій початок від

найменування політичного центру цієї землі – міста Вольнія.

Звісно, ця варварська держава мало відома, але це, за словами В. Мавродіна, сталося лише тому, що вона не мала своїх власних істориків та літописців, а зберегла пам'ять про себе лише в туманних переказах, записаних більш пізніми літописцями та арабськими письменниками [23, с. 11]. Зокрема, про плем'я, яке було шановане у інших слов'ян і називалося «влинбаба», писав Ібрагім Ібн-Якуб [5, с. 88].

Про волинян, як панівне плем'я слов'янського суперетносу, писав і арабський письменник X ст. Масуді. Зокрема, у своєму творі «Золоті луки» він, говорючи про слов'ян, писав: «З цих племен одне колись у старовину мало владу над ними, його царя називали Маджак, а саме плем'я називалося «валинана». Колись цьому племені підкорювалися усі інші слов'янські племена, адже верховна влада була у нього і інші царі йому підкорювалися» [5, с. 58]. Таким чином, у нього волиняни виступали в якості панівного племені, яке підкорило собі низку інших племен ще, за висловом Масуді, «в прадавні часи», тобто задовго до X ст.

Як уявляється, Масуді, по суті, описує ситуацію, яка склалася на західній території сучасної України на початку VII ст., коли західні анти – дуліби-волиняни об'єдналися з іншими племенами для надання відсічі аварам («обрам»). Таким чином, у той час і навіть східні слов'яни-анти, що утворювали племенні об'єднання ще для боротьби з готами, створили свою державу – державу волинян, правителя якої Масуді називає іменем «Маджак». На думку вчених, воно нагадує спотворене століттями та мовою іноземних народів існуюче у слов'ян VI ст. ім'я Мужак або Мужок [23, с. 10].

Протягом 610–641 рр. союз антських племен був розбитий аварами, які тоді воювали проти візантійського царя «Іраклія і які мало не захопили його в полон». До цього ж часу Нестор-літописець відносить факт того, що авари «примучили дулібів» [19, с. 10].

Отже, у VII ст. антський (дулібський) союз в Прикарпатті та на Волині аварами був розгромлений.

Таким чином, в Прикарпатті, ще задовго до «держави Рюриковичів», склалося потужне міжплеменне об'єднання на чолі з дулібами-волинянами, яке мало окремі риси державності.

Про це свідчить уся сукупність свідчень, отриманих археологами та істориками.

Суспільний лад античності, так як його змальовують Йордан, Маврикій, Прокопій, Менандр, Іоанн Ефеський та інші письменники, свідчать про існування у них варварського суспільства епохи військової демократії з його патріархальним рабством. Зокрема, Маврикій, розповідаючи про античність, повідомляє: «Тих, хто знаходиться у них в полоні, вони не тримають у рабстві, як інші племена, на протязі необмеженого часу, а, обмежуючи (термін рабства), певним часом пропонують їм вибір: бажають вони за певний викуп повернутися геть чи залишитися там (де вони знаходяться) на становищі вільних і друзів» [26, с. 17].

Таким чином, на південному заході Східної Європи, на Волині, біля Карпат, Буга, Дністра, Дунаю в VI–VII ст. анти створили своє перше, примітивне, варварське напівдержавне політичне утворення, яке, на думку В. Мавродіна, було «першою варварською, східнослов'янською примітивною протодержавою ранньої, антської, пори формування руського народу» [23, с. 11].

Своєю чергою, варварська держава є однією з двох форм первинної держави [6, с. 36], яка мала свій державний апарат.

Як відомо, державний апарат становлять органи державної влади [24, с. 8], які безпосередньо займаються державним управлінням [22, с. 5], тобто є його суб'єктами [22, с. 6].

Апарат первинної держави мав свою специфіку, хоча основні його риси, притаманні багатьом країнам стародавнього світу, загалом були властиві й найдавнішим формам державності, які існували на сучасних українських землях [25, с. 10].

Звісно, спочатку вказаний апарат складався з соціальних структур управління землеробською общиною. Інакше кажучи суб'єктами державного управління в той період були збори землеробів, рада старійшин та вождь, що було втіленням залишків первісного ладу.

Ось, як зокрема, описується ця ситуація в Велесовій книзі: «В ті часи після Києя, князями обирали багатьох отців, а князі окремі і всякі після князювання Вічем речені простими мужами. І так ставали землю орати, і вибрані князі дбали про людей і хліби, одержували і їжу і всякий пожиток од людей своїх» [15, с. 304].

Щось подібне спостерігається і в давньоруських билинах, зокрема, в билині про Вольгу і Микулу. Традиційно вважається, що останній є втіленням ратая-хлібороба [12, с. 20]. Проте, його опис як людини, у якій кобила була «буланая, на кобилці гужоньки шовковії, хвіст аж до землі розстеляється, грива колесом завивається. В плугатаря чепіги дубовії, плуг же сам зі щирого золота» [16, с. 199–200] змушує нас припустити, що Микула – не звичайний ратай, а, можливо, колишній князь, який вічевим рішенням втратив владу.

Утім, на відміну від племінного вождя, вождь первинної держави поступово починає успадковувати або захоплювати владу, про що з осудом зазначалося в «Велесовій книзі»: «...і князі полюддя беруть, і синам владу передають: од отця до сина, аж до правнука» [15, с. 304].

Подібна ситуація спостерігалася і в антській державі під час її війни з аварами та готами.

Очільником держави був вождь, якого називали «рикс» («рекс»), котрому належала вища влада [9, с. 37]. Близько 558 р., за свідченням Менандра, анти, під час спустошливих нападів аварів, були об'єднані під владою сім'ї Ідара, синів якого звали Мезамир і Келагаст Ідаровичі. Таким чином, цілком слушно уявляється точка зору В. Мавродіна про те, що вбитий у аварів Мезамир Ідарович, який закидав ворогів «зарозумілими й навіть зухвалими виступами» [26, с. 15], добре усвідомлював, що його влада має саме спадковий характер, оскільки складала привілею однієї сім'ї, трьох членів якої Мезамир знав особисто [23, с. 12].

Крім спадкового принципу, антська держава знає й узурпацію – протизаконне захоплення влади [6, с. 78]. Зокрема, найвідомішим у антів риксом-узурпатором вважається слов'янин Ардагаст, який став повновладним повелителем країни, що «перебувала під владою Ардагаста» [23, с. 11].

Скоріше за все, влада рикса мала сакральний характер та релігійне забарвлення. Саме тому, на нашу думку, вбивство Мезамира могло призвести до розпаду племінного союзу антів та тимчасового успіху аварів.

Дуже часто подібна сакральність могла трансформуватися у божественність правителя. Зокрема, у давньогрецьких міфах та епосах ахейська цивілізація зображується як потенційно деспотична, оскільки ахейські вожді вважалися нащадками богів. У якості прикладу можна згадати, що авторитетний історик давньогрецької культури професор М. Кун, на основі аналізу поем Овідія «Метаморфози» та Гомера «Одіссея», а також віршів Піндара, дослідив родовід очільника антитроянського походу Агамемнона. Результатом цього став висновок, що сам Агамемнон був сином правителя Мікен Атрея [14, с. 199], котрий, у свою чергу, був сином правителя Сіпілі Пелопса [14, с. 198]. Водночас, Пелопс був сином Тантала [14, с. 111], який сам був сином головного давньогрецького бога Зевса [14, с. 109]. Виходячи з цього, Агамемнон був правнуком бога Зевса.

Утім, у антів подібна ситуація не склалася, оскільки на заваді стали ще дві складові військової демократії: рада старійшин та народні збори [8, с. 275].

Правовий статус антської ради старійшин на сьогодні не визначений. Скоріше за все, старійшинами були

очільники племен, що входили до антського племінного союзу [9, с. 37]. Проте, ми можемо вважати її важливим інститутом, оскільки, інакше, сорок старійшин антського короля Божа не розіг'яли б разом із останнім за наказом короля готів Винитара [5, с. 18].

Набагато більше інформації є про народні збори антів, які втілювалися у своєрідну вічову демократію.

Як відомо, початок функціонування вічових зборів сягає ще часів розселення протослов'ян та самого початку формування їхніх перших об'єднань – племінних союзів антів. Прокопій Кесарійський в VI ст. наголошував, що цими «народами – склавінами і антами – не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи чи щасливі, чи лихі, до громади йдуть» [5, с. 19]. Також можна навести й небезспірні дані Маврикія, що антів та слов'ян «ніяким чином не можна схилити до рабства або покори в своїй країні» [26, с. 17] і вони взагалі не мають «над собою голови» [26, с. 18].

Прикладом функціонування подібних народних зборів була ситуація, яка, за словами Прокопія Кесарійського, відбулася десь між 533 та 546 рр. Серед антів з'явився такий собі Хилвудій, який був тезкою відомого полководця Юстиніана та загинув в 533/534 р. Він був знаменитий тим, що саме йому зазначений візантійський імператор у 529 р. довірив охорону дунайського кордону. Анти відразу ж зрозуміли, що можуть скористатися цією ситуацією задля тиску на імператора, якщо означений «Хилвудій» виявиться самозванцем. Як писав Прокопій, «...анти, зібравшись, як то сказано вже, того чоловіка заставляють признатися перед ними, що він самий Хилвудій, воевода ромейський; коли ж він вирікається, грозилися. А поки се в них діялося, імператор Юстиніан прислав послів до сих варварів, просив, щоб вони перейшли до давнього міста, званого Туррис, що лежить по той бік Істру, збудований колись Траяном, імператором римським, і з давніх часів порожній, бо зруйнували його тамошні варвари. Се місто і край окольний – бо належав він спочатку до ромейів, обіцяв їм подарувати, заховувати до них ласку і грошей багато їм наперед дати, з тим щоб вони були союзниками його і не давали гунам нападат на державу Ромейську. Почувши таке, варвари згодились і обіцялись все те зробити, аби з ними жити лишив імператор Хилвудія, воеводу ромейського, повернувши йому його гідність, бо запевняли навмисне, що то Хилвудій» [5, с. 20]. Звісно, у антів нічого не вийшло, адже інший римський полководець Нарес не повірив самозванцеві і ув'язнив того дорогою до Константинополя.

Ці вкрай цікаві свідчення як Прокопія, так і Маврикія вказують на особливу важливість для східних слов'ян рішення, що приймаються народними зборами. Скликані у випадку необхідності задля прийняття важливих рішень, у тому числі й, як ми бачимо, зовнішньополітичних, в VI ст. віче, в якому мали право брати участь усі повнолітні чоловіки, фактично стало вищим органом племені або союзу племен. Більше того, воно навіть мало можливість примусити окремого члена племені до виконання своєї волі, як у випадку із «Хилвудієм», інакше погрожувано застосувати певні санкції щодо непокірного.

Висновки. Отже, первинна держава була історично першим типом держави, яка поєднувала елементи з одного боку, племінної організації первісного суспільства, а з іншого – державності, яка тільки-но зароджувалася. Аналогічною була первинна держава антів, яка за формою правління вже була спадковою монархією, що свідчило про її державний характер, але за формою територіального устрою вона була втіленням союзу племен, що дозволяє говорити про її племінний, себто первіснообщинний аспект. Про це ж свідчить і патріархальний характер рабства, яке існувало у антів і передбачало можливість для раба бути суб'єктом права. Щодо державного апарату, то, у зв'язку з існуванням у антів військової демократії, його вищі шаблі, які були суб'єктами влади, втілювалися в трьох інститутах: риксі (одноосібний правитель), раді очільників племен та вічових зборах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва А. І. Перспективи інструменти електронної демократії України. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 176–182.
2. Вацеба Р. М. Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ростислав Мироплюбович Вацеба. Львів, 2018. 285 с.
3. Вовк Д. О. Демократична держава. *Загальна теорія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. Харків: Право, 2017. С. 85–89. (Велика українська юридична енциклопедія: у 12 т.; Т. 3).
4. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 230 с.
5. Грушевський М. Історичні студії та розвідки (1895–1900) / Михайло Грушевський ; упоряд. М. Капраль. Львів: Світ, 2004. 675 с. (Твори : в 50 т.; т. 6).
6. Державознавство : підручник / за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2021. 493 с.
7. Дубинський І. Ю. Концептуальні підходи до типологізації держави та її функцій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 1 (16). Т. 2. С. 12–15.
8. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. *Маркс К. Енгельс Ф. Вибрані твори*: в 3 т. / уклад. Н. У. Білоусова та К. І. Кононова. Київ: Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1977. Т. 3. С. 190–336. (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).
9. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 1. 648 с.
10. Історія Української РСР : у 8 т. : у 10 кн. / редкол.: А. Г. Шевелев (голов. ред.), Б. М. Бабій, Ф. Є. Лось та ін. Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь / редкол.: І. І. Артеменко (відп. ред.), І. С. Слабеев, П. П. Толочко та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 443 с.
11. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / пер. з нім. О. Мокровольський. Львів: ВНТЛ-Класика, 2013. 139 с.
12. Кінько А. М. Билинна слава Києва. Київ: Музична Україна, 1983. 144 с.
13. Коровкін Ф. П. Історія стародавнього світу : підручник для V класу / пер. з рос. М. Ф. Лазоренка. [16-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1977. 232 с.
14. Кун М. А. Легенди і міфи стародавньої Греції / пер. з рос. О. М. Іванченко. Київ: Радянська школа, 1955. 431 с.
15. Лозко Г. С. Велесова книга – Волхвник : наукове текстологічне дослідження / переклад сучасною українською мовою. [5-те вид.]. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 520 с.
16. Микула Селянинович і Вольга. Златоплуг : епос України-Русі. На київському циклі билин / Уклад. і ред. В. І. Гребенюк. Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 2022. С. 198–206.
17. Панкратова В. О. Використання інструментів локальної демократії в Україні: правові аспекти. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 101–106.
18. Печенюк І. С. Організація армій ранніх рабовласницьких держав давнього Близького Сходу і система їх комплектування. *Воєнно-історичний вісник*. 2021. № 2 (8). С. 16–27.
19. Повесть врем'яних літ / переказ В. Близнеця. *Повесть врем'яних літ* / ред. Н. Є. Фоміна. Харків: Фоліо, 2008. С. 3–164. (Українська класика).
20. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.
21. Сухонос В. В. Державне правління: еволюція сучасних форм : монографія. Суми: Університетська книга, 2013. 310 с.
22. Сухонос В. В. Кадри органів прокуратури: питання теорії і практики : монографія. Суми: Університетська книга, 2014. 159 с.
23. Сухонос В. В. Монархічна імперія як результат трансформації племінних союзів. *Актуальні дослідження правової та історичної науки* (Вип. 53): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Ополь, Польща, 18-19 вересня 2023 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. Тернопіль: ФО-П Шпак В. Б. С. 10–13.
24. Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. Суми: ВТД «Університетська книга», 2010. 328 с.
25. Сухонос В. В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : монографія. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 448 с.
26. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 800 с.
27. Childe V. G. *New Light on the Most Ancient East*. London: Routledge and Kegan Paul, 1952. 255 p.
28. Claessen H. J. M., Skalnik P. *The Early State: Models and Reality*. *The Early State* / ed. by Henri J. M. Claessen and Peter Skalnik. The Hague: Mouton Publishers, 1978. P. 637-650. (Series: New Babylon; Vol. 32).
29. Claessen H. J. M., Skalnik P. *The Early State: Theories and Hypotheses*. *The Early State* / ed. by Henri J. M. Claessen and Peter Skalnik. The Hague: Mouton Publishers, 1978. P. 3–30. (Series: New Babylon; Vol. 32).
30. Morgan L. H. *League of the Iroquois*. N.Y.: A Citadel Press Book, 1962. 477 p.